

ANTROPONÍMIA I GRUPS ARISTOCRÀTICS DE LA RIBAGORÇA (SEGLES IX-XII)

JORDI C. BOIX I POCIELLO

INTRODUCCIÓ

Continuïtat o ruptura?, la qüestió dels canvis socials (i en especial la del trànsit al sistema feudal), sense ésser una novetat, es troba en el centre d'un apassionant debat. Entre finals del segle X i mitjans del segle XII segons l'anomenat model revolucionari, que segueix l'obra precursora de George Duby, i té el seu puntal més ferm en Pierre Bonnassie (de primer centrat a Catalunya), s'haurien produït intensos processos de «mutació feudal»; per contra, altres historiadors subratllen un encadenament molt més llarg de les transformacions. I fins i tot ens trobem amb models alternatius, com el que aporta J.A. García de Cortázar en base a l'organització social de l'espai; la conclusió és clara: entorn de l'any 1100 té lloc una autèntica ruptura social de grans dimensions en l'espai navarrès.

No cal dir que l'antroponímia forma part dels elements simbòlics i mentals d'una societat, ni que per tant la seva anàlisi és un dels factors a tenir en compte en els estudis socials (en especial en els moments de transició). És en aquest context que hom constata un interès creixent per l'estudi de l'antroponímia medieval, basat en la comprovació que els canvis que s'hi donen són transcendents per a entendre el sistema antroponímic actual, i sobretot en la notable capacitat dels noms per aportar informacions de caràcter social que, a més a més, poden ser quantificats. Així, a partir d'uns primers treballs fonamentals i de gran rigor científic,¹ i d'altres que els han anat seguint bo i confirmant el

1. P. Aebischer: «Essai sur l'onomastique catalane du IXe au XIIe siècle», extret de l'*Anuari de l'oficina romànica de lingüística i literatura*, vol. 1, IEC, Barcelona, 1928, 78 pàgs.

predomini de l'antroponímia germànica a Catalunya, amb un evident interès de divulgació lingüística,² en l'actualitat, podem parlar del desenvolupament de programes d'investigació³ i de tota una sèrie de treballs importants inspirats en aquesta metodologia.⁴

De fet, l'antroponímia permet anar més enllà de les limitacions imposades per una documentació sovint d'Església, perquè si bé és cert que la qüestió de l'elecció d'un nom depèn d'unes decisions personals subjectes a l'atracció cultural de determinats registres (de baptisme), també ho és que no estem parlant d'unes decisions plenament gratuïtes, en les quals tant els referents individuals com la intervenció col·lectiva (NL, NS) no deixen de tenir un pes específic important. Aquesta relació entre individu, llinatge i comunitat és, sobretot, un procés dialèctic i, per tant, canviant (com veurem); entre tradició i ruptura, entre el llegat del passat i nous valors familiars, religiosos i de solidaritat, marcats per les circumstàncies concretes del moment (la repoblació), es van anar definint canvis significatius en les formes dels antropònims que com s'ha pogut comprovar serveixen un alt grau de correlació i de coherència amb els canvis socials, i els moviments migratoris que afecten tant el nord-est peninsular com el sud de França, i permeten lògicament afinar més en les observacions sobre el model de configuració de la societat feudal.

Els sistemes de parentesc, els comportaments familiars, l'estudi de les mentalitats, amb valuoses aportacions en la mateixa àrea catalana, són qüestions d'actualitat; en especial, pel que fa als sectors dirigents de l'àrea catalana.⁵ Com el títol indica, aquesta comunicació tracta sobre els sistemes antroponímics vigents a la Ribagorça durant l'Alta Edat Mitjana, i en especial aquells que tenen a veure amb la noblesa del país, o millor dit amb els grups aristocràtics, atès que interessa

2. F. de B. Moll: *Els llinatges catalans (Catalunya, País Valencià, Illes Balears)*, 4a edició, Mallorca, 1987, 387 pàgs.

3. M. Bourin: *Génèse médiévale de l'Anthroponyme moderne*, Tours, 1989. M. BOURIN; P. CHAREILLE: *Persistances du nom unique*, Tours, 1992.

4. M. Zimmermann: «Les débuts de la 'révolution anthroponymique' en Catalogne (Xe-XIIe siècles)», *Annales du Midi* 102, 1990. N'és un referent obligat la tesi de L. Martínez i Teixidó: *Les familles nobles del Pallars en els segles XI i XII*, Lleida, 1991. A destacar l'obra de J. Bolòs i Masclans; J. Moran i Ocerinjauregui: *Repertori d'antropònims catalans*, IEC, Barcelona, 1995; repertori rigorós dels noms propis de persona de l'època carolíngia (entre l'any 791 i el 799), gairebé 40 mil, que es basa en la informació que prové tant de textos editats com de documents no publicats.

5. J. Shideler: *A medieval Catalan noble family: the Montcadas, 1000-1230*, Berkeley, 1982. J. Ruiz Domènec: *La memòria de los feudales*, Barcelona, 1984. B. Gari de Aguilera: *El linaje de los Castellwell en los siglos XI i XII*, Universitat Autònoma de Barcelona, 1985. M. Aurell: *Les noces du comte. Mariatge et politique en Catalogne (785-1213)*, Publ. de la Sorbonne, París, 1994.

subratllar la innovació i la discontinuïtat onomàstica respecte a la tradició i l'immobilisme. El fons documental amb què comptem ens proporciona una mostra relativament important, en bona part publicada,⁶ comparable si més no a la d'altres comtats catalans, tot i que també s'ha de dir que la col·lecció diplomàtica ribagorçana presenta problemes específics notables.⁷

LA LÍNIA DIVISÒRIA

L'estudi dels noms dels nostres avantpassats no pot ser aliè al fet que ens situem en la línia divisòria del sistema antroponímic català, en procés de formació, codificació i expansió durant els segles medievals. Establir els trets definitoris d'aquesta transició del domini cultural català és una qüestió complexa que no pot deixar de banda els processos de transformació social, tot i les tesis que avalen uns límits ancestrals i un cert immobilisme del domini lingüístic, si més no per la banda de ponent.

Els estudis de la toponímia han permès de saber que, a l'igual que a la resta dels Pirineus, el primer poblament històric que ha deixat algun rastre a la Ribagorça fou de tipus mixt: ibèric i vasco. En aquest context cultural pirinenc, n'ha subratllat que l'espai ribagorçà presenta una certa feblesa quant a noms preromans en general, i assenyala una clara discontinuïtat entre el centre pròpiament dit de l'àrea vascona, d'una banda, que avui encara sobreviu en el poble basc, i el nucli pallarès-aranès, d'altra banda, que durant molt de temps fou a Catalunya l'hereu més pur del que hauria estat el tronc pirinenc.⁸

6. Fins a l'any 1000, R. d'Abadal: *Catalunya carolíngia*, vol. 3, *Els comtats de Pallars i Ribagorça*, 2 vol., Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1955. Per als segles següents comptem amb una nombrosa relació d'editors que no exhaureix pas la següent relació: Jaume Caresmar (1756), Manuel Abad i Lasierra (1772), Jaume Pasqual (1785), Francesc Llobet i Mas (1785), Jaume Villanueva (1850), José de la Canal (1856), Ramon de Huesca (1887), Joaquim Miret i Sans (1910), M. Serrano y Sanz (1912), Ferran Valls i Taberner (1915), J.F. Yela Utrilla (1918), Antonio Ubieta Arteta (1951), Àngel Martín Duque (1956), Ignasi Puig i Ferraté (1978).

7. Interessa destacar el fet que en bona part no ens han arribat els diplomes originals, i també el problema de les falsificacions (alguna d'elles sonada), bé que no compartim del tot la tesi de rebutjar sistemàticament aquelles informacions suspectes d'haver estat manipulades; si més no les interpolacions forneixen valuoses dades en el camp de l'onomàstica (vegeu A. Ubieta Arteta: *Documentos del monasterio de Obarra (Huesca) anteriores al año 1000*, Saragossa, 1989. Altrament, s'han de tenir en compte les possibles errades dels copistes, en especial pel que fa a la puntuació de les llistes dels testimonis (per exemple, R. d'Abadal, 1955, doc. 172).

8. J. Coromines: *Estudis de toponímia catalana*, 2 vols., Barcelona, 1970.

L'explicació fóra doble. En primer terme, l'excavació sistemàtica de la *civitas* de Labitolosa (la Pobla de Castre) en aquests darrers anys ha tret a la llum un important conjunt monumental i epigràfic que l'arqueòloga M^aA. Magallón Botaya (1996) no dubta a interpretar en la línia d'allò que ja ens anunciava la coneguda làpida de Calbera (s. I dC), l'adopció en el començament de la nostra era del sistema antroponímic romà (tripartit) en detriment del model indígena o ibèric, si més no per part dels grups dirigents.⁹ Els gairebé trenta pedestals localitzats en la Cúria de Labitolosa destaquen la memòria de «Marcus Clodius Flaccus» fill de Marc, «Viro praestantissimo et civi optimo», adscrit a la tribu Galèria, que seguí la carrera militar i arribà al grau de cavaller romà; així com de la que fou la seva dona (probablement) «Cornellia Neilla», principal promotora segons sembla d'una *urbs nova*, amb diversos llegats testamentaris a favor de «M. Clodius Flaccus», «Sex. Iunius Silvinus», «L. Aemilius Attaeso», i dels hereus «Cornelius Philemon» i «Clodia», encarregats d'erigir els busts dels anteriors. Però és l'estudi onomàstic el que ens acaba de donar la informació important, la relació del baró eminent i ciutadà òptim de Labitolosa amb la família «Clodii» instal·lada a Tarraco, l'ascendència indígena de la seva dona (també vistent en el *cognomen* Attaeso), el caràcter de llibert de l'esmentat hereu C. Philemon (nom grec), i per tant uns orígens ben variats d'aquests ciutadans, els quals serien descendents d'immigrants o d'antigues famílies locals que dedicaren les seves fortunes personals a la construcció i embelliment de la seva ciutat, Labitolosa; una autèntica *civitas* romana que tanmateix molt aviat entraria en decadència i se n'esborraria el rastre.

I això es produeix no sols a causa de la crisi general de l'Imperi Romà, sinó també en el context de la penetració del cristianisme, de les invasions germàniques i de l'expansió vascona ben documentada a partir dels segles VI i següents, tot i que els estudis sobre l'antroponímia d'Aquitània¹⁰ indicarien que aquella s'hauria produït ja a partir del segle III.

El cert és que les noves aportacions culturals van produir un important creixement en l'estoc de noms disponible i s'hi va produir una irresistible evolució cap a un nom únic per a cada individu,¹¹ els quals amb el pas del temps serien

9. J. Boix: «Onomàstica de la Ribagorça medieval», *Actes del XIXè col·loqui general de la Societat d'Onomàstica*, Fraga, 1996, pàgs. 79-83.

10. J. Gorrochategui: *Onomàstica indígena de Aquitania*, Bilbao, 1984.

11. La introducció d'un nou elenc d'apel·latius (Elesianem, Gerontio, Severo, Campinum, Monellum, Matheum i d'altres) és vistent en les cartes d'Asan del segle VI (A. Durán Gudiol, *Colecció diplomàtica de la catedral de Huesca*, Saragossa, 1965, docs. 1 i 2).

majoritàriament germànics (i d'origen gòtic a Catalunya). Formats per dos radicals amb sentit laudatori que es podien intercanviar fàcilment, aquest sistema antroponímic vigent a Europa entre els segles VI i X va permetre una certa continuïtat i cohesió de grups més o menys amplis, tot i l'establiment de nous vincles familiars. L'espai geogràfic vasco, però, constitueix l'excepció a la norma: arcaisme d'unes formes onomàstiques que combinen elements d'origen èuscar (Asnar, Blasco, Garcia, Enneg, Ximèn) amb noms de formació llatina (Sanç, Fortuny i Llop), una certa imatge totèmica de molts d'aquests antropònims (sens dubte present en l'etapa primitiva: «força», «valor», «llibertat»), l'extraordinària reducció del conjunt de noms, conjuminada amb una transmissió molt conservadora, i en conseqüència l'ús molt antic de les fórmules dobles, així com del sufix *-ez* en els *nomina paterna*, serien els trets més distintius d'aquest espai cultural que lògicament es va apaivagant a mesura que ens allunyem del nucli.

En el segle XI es pot comprovar la coherència d'aquest ampli espai geogràfic a partir d'una senzilla comparació dels noms de baptismes, de manera que Sanç i Garcia formen part dels noms predominants de Navarra, la Rioja i Gascunya; mentre que la similitud entre els noms navarresos i els aragonesos es gairebé total (conjunt restringit de noms: Garcia, Sanç, Enneg, Ximèn i Galí).¹² El contrast no pot ésser més notable amb la situació que ens trobem a Catalunya, en què la riquesa dels antropònims és la norma i la diversitat dels noms sols deixa pas molt lentament a una contracció de l'estoc a partir de la segona meitat del segle XI. Entre una àrea i l'altra, la frontera se situaria en el comtat de Ribagorça, la documentació de la qual testimonia un estret parentiu amb el model català. El repertori molt exhaustiu de NP catalans fins a l'any 999 publicat recentment per Bolòs/Morán (1995) ens permet de comprovar aquesta primera afirmació en base a la riquesa i diversitat dels antropònims, i encara introduir nous factors de concreció. Aquest estudi confirma l'existència d'un conjunt de noms estès per tot el territori (d'un «fons comú») i, de manera oposada, la coexistència de noms específics d'algunes àrees geogràfiques que en el cas de la Ribagorça indicarien que es va donar un cert aïllament dels corrents d'immigració

12. J.A. García de Cortázar: «Antroponimia en Navarra y Rioja en los siglos X a XII», *Estudios de Historia Medieval en homenaje a Luis SuárezFernández*, Valladolid, 1991, pàgs. 175-191. En especial, C. Laliena Corbara: «Los sistemas antroponímicos en Aragón durante los siglos XI i XII», dins *Antroponimia y Sociedad*, Santiago de Compostel·la, 1995, pàgs. 297-326. J. F. Utrilla Utrilla: «Los grupos aristocráticos aragoneses en la época de la gran expansión territorial del reino (1076-1134)», dins *De Toledo a Huesca*, 1998, pàgs.167-197.

provinents d'Occitània (les relacions humanes s'haurien donat al llarg de la costa, sobretot); altrament, també s'indica una connexió molt estreta entre la Ribagorça i el Pallars (tal com correspon a una història comuna).

ELS NOMS DE BAPTISME DELS GRUPS ARISTOCRÀTICS

Delimitar la categoria social del grup que ens interessa no és una tasca gens còmoda, com tampoc no ho és en una societat canviant definir en la pràctica la categoria de noble. No és fins a la fi del període comtal en què compareixen els primers títols honorífics de *domnus* (970) i de *senior* (988)¹³ que distingeixen clarament aquestes persones dels anomenats *minores*. De fet, la majoria de les referències instrumentals s'ajusten a un model genèric que va evolucionant des de la qualificació de *fideles* (970) fins a la d'*optimatibus vel principibus* (1017), en un clar procés inflacionista de titulacions, la qual cosa es concreta finalment en el substantiu *nobiles qui erant in ipsa provincia* (1023),¹⁴ ço és la Ribagorça, i coincideixen a assenyalar una desena de grups aristocràtics per a tot el comtat.

A partir d'aquestes dades s'ha considerat significatiu fer un estudi de l'antroponímia d'aquests optimats que fos més aviat ampli, incloent tant la possible noblesa de servei com la de sang. Així doncs per a la confecció de la base de dades s'ha fet un buidatge exhaustiu de tots els noms dels documents comtals (amb exclusió d'aquests), d'acord amb el criteri de proximitat, i també selectivament s'han anat incorporant les referències puntuals d'aquells notables que disposaven d'un patrimoni important (castells i esglésies). S'ha pretès també evitar la reiteració d'un mateix nom seguint una identificació el més acurada possible.

Els resultats són que per al període comtal (908-1026) disposem per a la Ribagorça d'un registre de 348 noms de baptisme en total, dels quals 140 són diferents (és a dir, una relació d'1:3), la qual cosa confirma la riquesa i varietat apuntades en l'estoc dels antropònims disponibles. Això no obstant, s'observa un cert grau de concentració dels noms pel fet que un 10% d'aquests suposa gairebé un 40% del total de població. És possible deduir, per tant, que ens

13. R. d'Abadal, 1955, doc. 233 (970). J. F. Yela Utrilla: *El cartulario de Roda*, Lleida, 1932, pàgs. 137-138 (988).

14. R. d'Abadal, 1955, doc. 209 (970). C. Baraut: «Documens dels anys 1010-35», rev. *Urgellia* 4, 1981, doc. 350 (1017). A. Martín Duque: *Colección diplomática de Obarra*, Saragossa, 1965, doc. 102 (1023).

trobem davant d'una sèrie d'antropònims que comptaven amb un cert prestigi entre la societat ribagorçana, d'acord amb unes referències culturals i històriques; circumstància que explicaria també la distribució per sectors, que com es pot comprovar en el quadre adjunt destaca una presència més densa dels noms principals entre els àmbits més privilegiats (optimats 62% i jutges 60%) que no pas entre els *milites* i altres categories locals (46% i 30%).¹⁵ Així i tot, les tensions que es poden constatar en la documentació provocades per l'homonímia són mínimes (*Borrellus que alium nomen nuncupatur Geruczu*, 939, *Endisculo qui vocatur Bonofilio*, 980).

Quant a l'origen d'aquests noms i la seva adscripció a models culturals concrets, s'hi observa un clar predomini dels noms d'origen germànic (48%), bé que el sector que podem identificar com a indígena o tradicional, lligat al model pirinenc o bascoide no fóra pas negligible (30%), d'acord amb el fet que aquesta cultura es mantingué al nostre país durant molt de temps, bé que progressivament arraconada cap a les valls més altes.¹⁶ La resta dels registres es repartiria entre els noms llatins (16%) i els noms de sants (2%) i bíblics (3%). Val a dir que l'alta participació de l'onomàstica pirinenca s'aconsegueix a partir de considerar valors màxims tenint en compte el que succeeix a l'Aragó, de manera que s'hi inclouen:

- a) Noms d'evident origen vasco: *Asnerus*, *Centullus*, *Ennecho* i *Garcia*.
- b) Noms d'origen no tan evident: *Acto*, *Dacho* o *Datone*, *Banzo* i *Galindone*.
- c) Noms d'origen llatí associats molt aviat: *Fortungo*, *Lopone Sanzoli*, i creiem que cal afegir encara *Heccho* o *Ezone*, *Oriolus* i *Manzionis*.
- d) Finalment dels noms preromans o que simplement s'han considerat rars (de fet minoritaris) se n'ha computat la meitat: *Horrat* i *Norratoni*, *Caoane* i *Cacus*, *Abone*, *Alipandus*, *Andira*, *Balla*, *Chenegos*, *Imani* o *Heamii*, *Lamicani*, *Mazuala*, *Micarro* i *Netar*.

Hom podria pensar que aquest tipus de documentació i de registre antroponímic dóna més importància als grups més pròxims al poder comtal o bé a unes determinades zones geogràfiques. Això no obstant, si elaborem un quadre genealògic dels primers senyors d'Orrit (de caràcter immune), ben arrelats entorn del castell de Sopeira i del monestir d'Alaó, però també de la Vallsenyiu,

15. Entorn del nom propi i la noció de significació no hi ha un acord absolut entre els investigadors. F. Marsá: *Vida del nombre propio*, dins *El cambio lingüístico en la Romania*, Lleida, 1990, pàgs. 43-60.

16. I. Puig i Ferreté; J. Morán i Ocerinjauregui: *La vall de Senyiu i els comtats de Pallars i Ribagorça*, dins *Bol.R.A.B.Ll.* 39, Barcelona, 1984.